

مساجد تاریخی

مسجد جامع ارومیه

رضا مشکینی اصل و رضا نظری ارشد
کارشناسان ارشد باستانشناسی دانشگاه تهران

مقدمه

مسجد جامع ارومیه، واقع در مرکز و در قسمت تجاری شهر، در ردیف آثار با ارزش ثبت شده کشور است. این مسجد، مهمترین مسجد قدیم استان آذربایجان غربی به شمار می آید که بخشهای متعدد قدیم و جدیدالاحداث دارد. این واحدهای معماری، به مرور زمان در اطراف هسته اولیه مجموعه؛ یعنی شبستان گنبددار آن، که طبق معمول در ضلع جنوبی صحن قرار دارد، شکل گرفته است. احتمال اینکه قدیمترین قسمت مسجد بر روی بقایای معبدی مربوط به دوره ساسانی احداث شده باشد، بسیار زیاد است. با توجه به مشابهت پلان شبستان و قسمتی از چهل ستون قدیم با پلان کاخ ساسانی دامغان و طرح چهارطاقی مانند اتاق مربع گنبددار، عده ای اعتقاد دارند که در محل قبلی آن، آتشکده ای بود که بعدها به مسجد تبدیل شد. در هر صورت، تا پایان پژوهشهای علمی و اعلام نظر کارشناسان و محققان، نظریات فوق در حد حدس و گمان به شمار می روند. در کتابهای مورخان جدید نیز با استناد به تاریخ ساخت محراب گچبری شده، زمان ساخت این مسجد، ۶۷۶ هـ. ق ذکر شده است.

نمای خارجی شبستان گنبددار مسجد جامع ارومیه

موقعیت

مکان فعلی مسجد تقریباً در مرکز قسمت تجاری شهر محصور شده است، و ساختمانهای متعدد قدیم، آن را احاطه کرده اند. البته، در سالهای اخیر به علت گسترش و نوسازی شهر و احداث خیابانهای متعدد در اطراف مجموعه، اتصال بافت قدیم در این بخش از شهر به هم خورده است. اما، باید توجه داشت که عمده آثار قدیم باقیمانده شهر ارومیه، در این نقطه قرار گرفته اند، که شامل مسجد جامع و مجموعه ثبت شده بازار می شود. بازار مذکور حجم و گستردگی نسبتاً زیادی دارد؛ چنانکه از راسته بازارهای متعدد سرپوشیده با معماری طاق و گنبد به شکلهای متنوع، تیمچه ها و چهارسوهای متعدد متناسب، و چند باب حمام قدیم - که از حیث فضای معماری و هماهنگی با آب و هوای محیط و تقسیم بندیهای معقول، تماماً با هم توازن و رابطه منطقی دارند - تشکیل شده است. به هنگام احداث خیابانهای جدید، تعداد زیادی از بافت مذکور تخریب گردید، و اتصال آنها از هم گسیخته شد. در حال حاضر، غیر از بازار قدیم، اکثر واحدهای ساختمانی که در اضلاع شرقی و شمال مسجد قرار دارند، نوسازی شده اند.

معرفی مشخصات مجموعه مسجد جامع

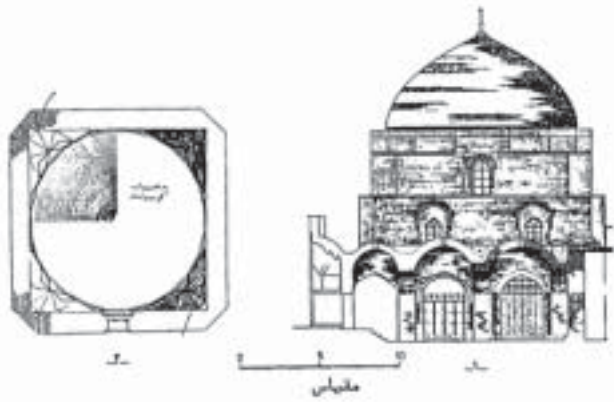
صحن

مسجد جامع ارومیه حیاطی مستطیل شکل دارد، که حدود ۱۲۰ سانتی متر پایین تر از کوچه های مجاور قرار گرفته است. صحن مذکور با دو ورودی، به راسته سنگ فروشان و بازار قدیم ارتباط دارد. در اضلاع چهارگانه حیاط، واحدهای ساختمانی مربوط به مسجد قرار دارند که برای روشن شدن وضعیت معماری و پیشینه احداث، راجع به هر کدام بحث خواهد شد. بنابر نظر عده ای از معمران و طبق مندرجات برخی از کتابهای تاریخی، تا حدود ۵۰ سال پیش، داخل حیاط درختان فراوانی وجود داشت. در آن تاریخ، متولیان وقت مسجد، ضمن تعمیرات قسمتهای مختلف، درختان مذکور را قطع

کردند و نحوه باغچه بندی آن را نیز تغییر دادند. از جمله بعد از آجر فرش کردن کف صحن، چهار باغچه کوچک در داخل آن به وجود آوردند که در سال ۱۳۶۱، از سوی ستاد برگزاری نماز جمعه، این باغچه ها به محوطه آسفالت کاری شده تبدیل شد. در وسط حیاط، حوض سنگی مدور نسبتاً بزرگی قرار داشت، که هم اکنون اثری از این حوض وجود ندارد. آب این حوض از جوی سرپوشیده ای که از سرای شجاع الدوله عبور می کرد، تأمین می شد. بعد از پرشدن حوض و رفع نیازهای دیگر مجموعه، مازاد آب مذکور به مصرف گرمابه «قوشلار» - که در نزدیکی مسجد قرار داشت - می رسید. به گفته معمران و افراد آگاه، هدایت آب از سرای شجاع الدوله به حیاط مسجد، به طور سرپوشیده و به وسیله لوله ای سفالین (تنبوشه) انجام می شد. همچنین، برای مواقع ضروری، یک حلقه چاه آب در گوشه صحن حفر شده بود. در ضمن، برای مصارف آب مورد نیاز باغچه ها و زیبایی محوطه به وسیله آب نماها و جویهای سنگفرش، تقسیمات جالبی در داخل حیاط به وجود آمده بود. اما هنگام قطع درختان کنهسال صحن مسجد، این شیوه آرایش از بین رفت.

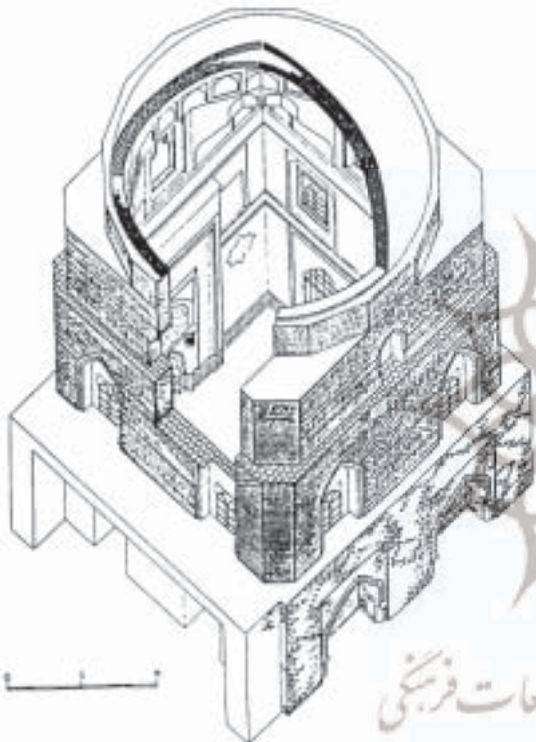
فیلپوشها و گوشواره های شبستان گنبددار مسجد

شبستان گنبددار مربع شکل

این قسمت، هسته اولیه و قدیمترین بخش مجموعه مسجد به حساب می‌آید. گنبد خوش ترکیب آن، از نظر تناسبات معماری، عظمت، ارتفاع، عرض دهانه، تقسیم‌بندی‌های نمای خارجی، حجم فضای داخلی بویژه با داشتن محراب گچبری با ارزش و بسیار بزرگی از دوره ایلخانی و کتیبه‌های متعدد به خطهای: کوفی، نسخ و ثلث، بسیار مهم و درخور توجه و بررسی است.

این شبستان، پلانی مربع دارد، که شالوده آن بر روی چهار جزز سنگی استوار است. در هر ضلع از شبستان به استثنای ضلع جنوبی، دو طاقنمای بزرگ وجود دارد که با توجه به طرح کوشک مانند آن، پیش از این، از این بخش مسجد به عنوان ورودی استفاده می‌شد. اما در دخل و تصرفات بعدی و بر اثر الحاقاتی که در دو طرف شبستان به وجود آمد، ورودیهای سمت حیاط مسلود شد و از چهار طاقنمای اضلاع غربی و شرقی نیز به عنوان درهای رابط با چهل ستون و سالن نوساز استفاده می‌شود.

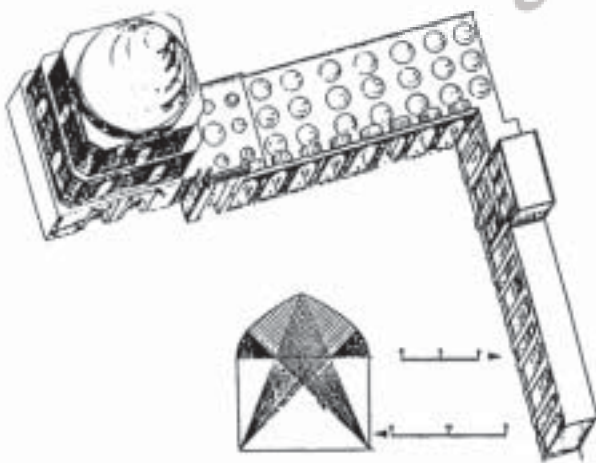

موضوع جالب در اینجا، مشابهت پلان مسجد با کاخ ساسانی دامغان می‌باشد. ترکیب پلان شبستان با تعدادی از چهلستونهای مجاور، این وجه اشتراک را کاملاً نشان می‌دهد. مصالح به کار رفته در ساختمان شبستان گنبددار، از دو ماده متفاوت انتخاب شده است. بدنه اتاق مربع شکل تا ارتفاع حدود ۴/۵ متر از کف فعلی صحن، از سنگهای منظم خاکستری رنگ با ملات گچ و خاک، و بلون نامسازی و هیچ نوع پوششی ساخته شده است. از بدنه سنگی مذکور به بالا، مصالح شبستان تبدیل به آجر می‌شود.

برای نامسازی بخش آجری جبهه خارجی، با رعایت فواصل نسبتاً زیاد و یکنواخت در میان آجرهای به کار رفته مانند دیگر بناهای دوره سلجوقی، محلی برای نقش مهر و خطوط و طرحهای دیگر در نظر گرفته بودند که متأسفانه به علت شرایط جوی منطقه و دخالتهای بعدی، نقوش و خطوط احتمالی که احیاناً در این بندها بر روی ملات گچ وجود داشت، از بین رفت. با توجه به بقایای محراب گچبری قدیم که در زیر محراب فعلی مسجد (محراب ایلخانی) پنهان شده است، می‌توان نتیجه گرفت که این قسمت از مسجد در زمان سلجوقیان احداث شد، و دیگر واحدهای مجاور به تدریج در اطراف آن شکل گرفت و به وجود آمد.

محمد تمدن در کتاب تاریخ رضائیه می‌نویسد: «گنبد آن را تعمیر کرده‌اند. و در این تعمیرات، به اصول فنی خیابوهای مارپیچی سطح خارجی گنبد صدمه وارد شده است و . . . با هزینه گران آن خیابوکارا ذره به ذره دور می‌ریزند و . . . تا به جای تسطیح شده آنها، کاشیکاری نمایند و . . . کاشیهایی که روی گنبد، بیش از ۴۰ سال دوام نیاورد».

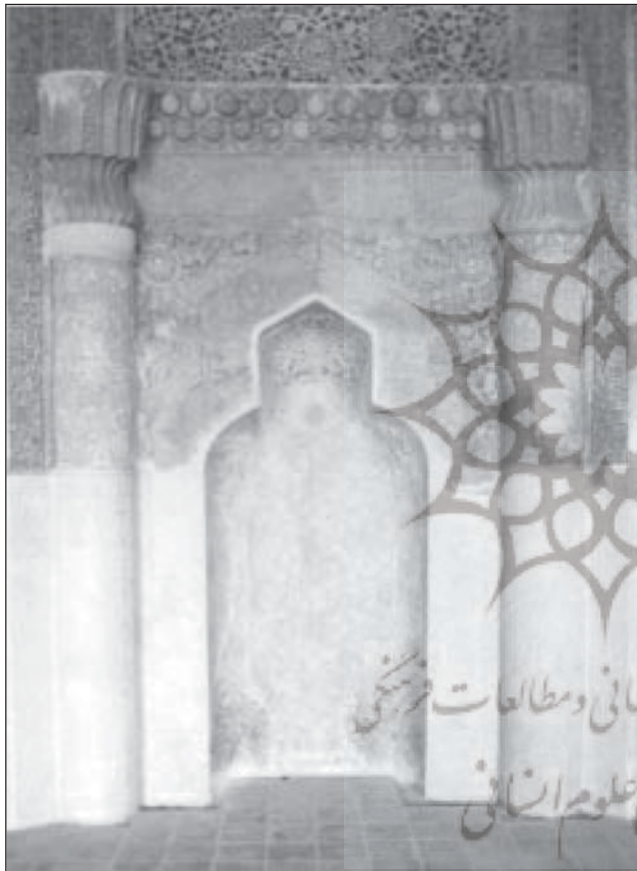
با توجه به توصیف مذکور و اظهارات معمران، معلوم می‌شود که بعد از دو بار کاشیکاری نامطلوب، مجبور شدند که روی گنبد مذکور را با شیروانی پوشش دهند. نکته قابل توجه که در این نوشته بدان اشاره شد، وجود خیابوهای مارپیچی سطح بام گنبد بود.

پرسپکتیو نماهای مختلف مسجد جامع ارومیه

نامساعد به ویژه نفوذ آب به جداره داخلی گنبد و رطوبت حاصله، آسیب زیادی دیده و حدود ۹۰ درصد آن فرو ریخته بود. ولی در سالهای اخیر به همت مسئولان میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی، قسمتهایی از کتیبه مذکور به همان شکل اولیه بازسازی و مرمت شده است.

۳. کتیبه دور اتاق شبستان: قبل از اینکه اتاق مربع شکل به کثیرالاضلاع تبدیل شود، در بالای محراب نفیس گچبری شده مسجد، در یک کادر نسبتاً عریضی، کتیبه کوفی بسیار باارزش به صورت برجسته در دو حاشیه باریک که با نقوش گل و بته ظریفی تزئین شده است، وجود دارد. به نظر می رسد که ابتدای کتیبه از گوشه جنوب غربی شبستان شروع، و پس از دور زدن چهار ضلع اتاق به همان محل ختم می شود. این کتیبه از نظر سبک کار و نوع گچبری، بسیار گیراست و می توان آن را مکمل محراب مسجد محسوب کرد. ولی به علت روش پیچیده

قسمتهایی از محراب ایلخانی و محراب سلجوقی گچبری شده مسجد جامع

ساخت آن، کتیبه فوق خوانده نمی شود.

۴. کتیبه های محراب گچبری شده: محراب گچبری شده بزرگی که در ضلع جنوبی شبستان گنبددار و در محل محراب قدیمتر (سلجوقی) به صورت برجسته و الحاقی قرار گرفته، در ردیف قدیمترین، پرکارترین و بزرگترین محرابهای گچبری شده زمان ایلخانیان است. این محراب در سال ۶۷۶ ه. ق به دست عبدالؤمن بن شرفشاه، نقاش تبریزی، به صورت شاهکاری بی نظیر از حیث روش کار، طرحهای متنوع هندسی و خطوط با نقش و نگارهای ظریف، با مساحتی حدود ۶۰ متر مربع ساخته شد.

پیش از توصیف ویژگیها و نقوش محراب، لازم است درباره شیوه

در سالهای ۱۳۵۰ و ۱۳۵۱ برای هماهنگی در نمای اصیل مجموعه و حفظ شیوه اصلی آن، شیروانی مذکور برداشته شد. بعد از تعمیرات لازم، با توجه به نمونه های باقیمانده آجرچینی قدیم که در محلی بالاتر از بدنه سنگی اتاق گنبددار وجود داشت، سطح خارجی گنبد را کاملاً آجر فرش کردند. برای حفظ محراب گچبری شده حجیم آن که بر اثر نفوذ رطوبت قسمتهای تحتانی آن آسیب زیادی دیده بود، دفتر فنی، کف شبستان را کانال کشی کرد. در سالهای اخیر، از سوی سازمان میراث فرهنگی، قسمتهای پایین و از بین رفته محراب، مرمت و بازسازی شد.

جبهه داخلی شبستان گنبددار

شبستان گنبددار قدیم مسجد جامع، دارای طرحی مربع است که با شش طاقنما، به بیرون راه دارد. در ضلع جنوبی آن، محراب قرار گرفته است. در سه ضلع از چهار ضلع اتاق مربع، شش باب پنجره قوسدار تعبیه شده است. دو باب پنجره ضلع جنوبی به هنگام ساختمان محراب بزرگ ایلخانی، مسلود شدند و در زیر محراب گچبری شده قرار گرفتند. این پنجره ها، بالای طاقنماهای اطراف شبستان قرار دارند. حدود ۷۰ سانتیمتر بالاتر از پنجره های مذکور، چهار باب پنجره دیگر در چهار طرف گنبد ساخته شد.

برای تبدیل اتاق مربع به کثیرالاضلاع، از گوشواره و فیلپوشهای مناسب به نحو بسیار ماهرانه ای استفاده شده است. پایه ملور گنبد از روی طرح ۳۲ ضلعی شروع و با خیز نسبتاً کشیده ای، به انتهای آن می رسد. بخش پایین شبستان تا ارتفاع ۸۰ سانتیمتر با کاشیهای خشتی سبزرنگ آزاره سازی شده بود، که در تعمیرات بعدی روی این کاشیها را با گچ پوشاندند. از قسمت کاشیهای آزاره تا محل شروع ساقه ملور اتاق شبستان، پوشش گچی ساده دارد. ولی سقف زیر گنبد، بدون انلود گچ و ساده رها شده است. به گفته عده ای از معمران، تا حدود ۳۰ سال پیش، سقف شبستان پوشش گچی به رنگ آبی آسمانی داشت.

کتیبه های جبهه داخلی شبستان

در داخل شبستان گنبددار، کتیبه های فراوانی با خطوط: کوفی، ثلث و نسخ وجود دارد که هر کدام در زمان معین تحریر شده اند، و تاریخها و موضوعات گوناگونی را دربر دارند. در میان آنها، کتیبه های کوفی گلداری که در بالای محراب و بر روی چهار ضلع اتاق شبستان نوشته شده اند، قدیمترین آنها و کتیبه های دور پنجره ها و طاقنماها، جدیدترین آنهاند. برای آشنایی بیشتر، کتیبه های مذکور به طور جداگانه شرح داده می شوند:

۱. کتیبه های دور طاقنماها و پنجره ها: شبستان شش طاقنما دارد. اطراف این طاقنماها، به وسیله انلود گچ کادربندی شده است. در داخل حاشیه نسبتاً باریکی بر روی قاب اطراف آنها، کتیبه هایی به خط نسخ سفید بر زمینه مشکی نوشته شده، که اکثر آنها جدید است. در اطراف پنجره های نورگیر اطراف شبستان نیز بعد از حاشیه سازی - که به تبعیت از شکل پنجره ها منظور شده - کتیبه هایی به همان صورت نوشته شده است.

۲. کتیبه ساقه گنبد: در محلی که ساقه ملور گنبد شروع می شود، بقایای کتیبه ای از جنس گچ به رنگ سفید بر زمینه مشکی دیده می شود، که در حاشیه نسبتاً عریضی نوشته شده است. کتیبه مذکور بر اثر عوامل

می‌شود. این محراب با شکل مستطیل و به صورت برجسته ساخته شده، و اکثر حاشیه‌سازها و قاب‌بندیهای آن نیز به همین صورت مستطیل مانند است. کادر دور محراب، به سه حاشیه متفاوت به شرح فوق تقسیم می‌شود:

حاشیه اولی که کم‌عرض‌تر است، با نقوش گل و بته، برگ و طرحهای مشبک آرایش شده است.

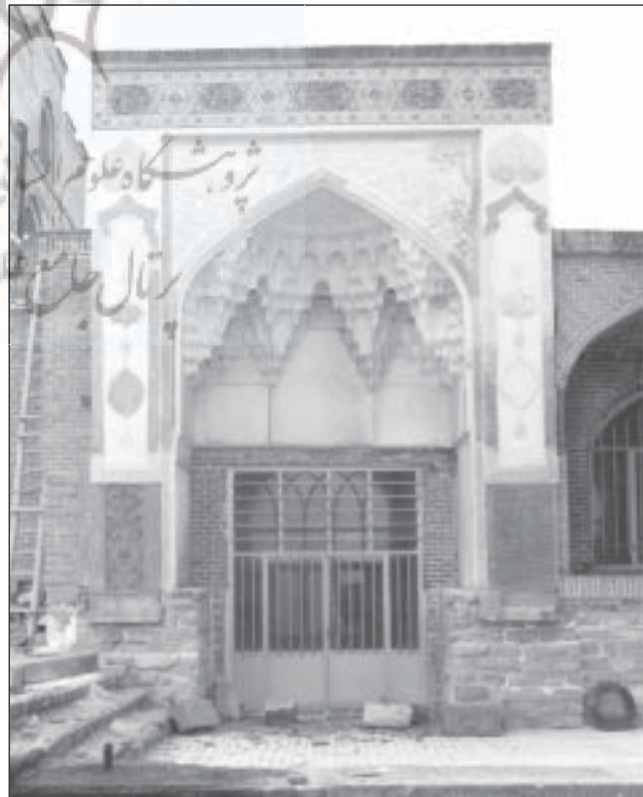
قسمت بعدی، حاشیه‌ای است عریض که می‌توان آن را به دو حاشیه جداگانه تقسیم نمود. قسمت اول آن که حدود دو سوم حاشیه مزبور را تشکیل می‌دهد، با نقوش هندسی، خطوط شکسته متصل و کثیرالاضلاع، و دیگر شکلهای هندسی تزیین شده است: قسمت دوم حاشیه که دنباله نقوش و خطوط قسمت اول در آن تکرار می‌شود، دارای کتیبه‌ای است که از سمت راست محراب شروع و به همان نقطه در سمت چپ محراب ختم می‌شود.

در بخش تحتانی محراب، دو ستون نیم برجسته تزیینی با سرستونهای شیاردار که به شکل قاشق‌تراش گچبری شده و قوس طاقنمای دوم بر روی این سرستونها قرار گرفته است، وجود دارند. بر روی بدنه ستونهای مذکور، گچبری ظریفی شامل تزیینات و کادربندیهای هندسی انجام شده است. طاقنمای اول محراب در حد فاصل ستونهای نیم برجسته مذکور قرار دارد. این طاقنما دارای قوس سر برگ تزیینی است، و بر روی لبه یخ قوس مذکور کتیبه کوتاهی نوشته شده است. در وسط دو سر ستون مذکور، دو حاشیه افقی موازی، به وجود آورده‌اند؛ حاشیه بالایی شامل نقوش برجسته نسبتاً درشتی است، و در حاشیه عریضتر پایینی به خط زیبایی، نام سازنده و تاریخ احداث محراب به این مضمون نوشته شده است: «عمل عبدالؤمن بن شرفشاه النقاش التبریزی فی شهر ربیع الاول سنة ستة و سبعین و ثمان مائة». این همان تاریخی است که اکثر مورخان و کارشناسان برای تعیین قدمت مسجد بدان استناد کرده‌اند، در حالی که تاریخ فوق فقط مربوط به زمان ساخت محراب می‌باشد نه مسجد.

در کادربندی و تزیینات محراب مسجد به ویژه قسمت مرکزی آن - که عالیترین روش گچکاری دوره مغول را به همراه دارد - به قدری تقسیمات و شکلهای حساب شده و ظریف وجود دارد، که بیننده نمی‌تواند از تماشای آن چشم بردارد. زمینه توری مانند و مشبک آن با گویهای نیم برجسته با چنان مهارت و استادی ساخته شده است، که انسان فکر می‌کند رشته‌های نازک گچی را مانند تارهای ابریشم به هم بافته، و پس از گل و بته‌دوزی در این محل قرار داده‌اند. در مرکز طاقنمای بخش میانی که دارای گچبری بسیار پرکار است، یک گوی مشبک نیم برجسته بزرگ محاط در دو ردیف ۱۲ عددی از همان نوع گویها که کمی کوچکترند، وجود دارد. شکل گویها طوری است که در مجموع، دو دایره متداخل با یک مرکز را تشکیل می‌دهند. فواصل اشکال فوق با به کارگیری گل و بته، به صورت ماهرانه‌ای آرایش شده است. بقایای محراب قدیمتر، در زیر همین بخش قرار گرفته، و به وضوح قابل رؤیت است. در بالای این قوس، یک حاشیه افقی وجود دارد که در وسط آن، ستاره هشت پری در داخل طرح بیضی مانند ۱۳ گوشه‌ای را به وجود آورده‌اند.

به علت اینکه کف شبستان محل محراب از محوطه اطراف آن، حدود ۸۰ سانتیمتر پایین‌تر است، بنابراین رطوبت تا حد زیادی در

گچبریهای قبل از ساختمان محراب و مقایسه آن با کارهای پیشین، توضیح مختصری داده شود. به طوری که از نمونه‌های باقیمانده و آثار مربوط مشاهده می‌شود، یکی از خصوصیات برجسته دوره ایلخانیان، مهارت فوق‌العاده در گچکاری و استفاده فراوان از این ماده در تزیینات ابنیه مذهبی است، که تنوع فراوانی دارد. یکی از انواع گچکاریهای این دوره، گچکاری برجسته است. این نوع کار، از دستاوردهای دوره سلجوقی است، که در زمان ایلخانی نیز ادامه یافت. گچکاری به این صورت، شامل نقوش گل و بته و طرحهای هندسی کنده کاری شده در نیم ستونها، و کتیبه‌هایی با زمینه نقوش گل و بته است. بنابراین، پیوستگی زیادی میان کارهای گچبری دوره سلجوقی و ایلخانی مشاهده می‌شود. دونالد ویلبر درباره محراب مسجد جامع ارومیه می‌نویسد: دیوار صفا محراب، دارای طاق سه برگی در مرکز است. در طرفین، نغول فوزنقه، ستونهای نیم‌مدور قرار دارد که سرستون شیاردار آن، از دو قسمت مجزا تشکیل شده است. روی این ستونها، نغول طاق نوک تیز که تقریباً به شکل نعل اسب است، قرار دارد که بالای آن حاشیه محذب ساخته شده است. این واحد، با یک سلسله قالب مستطیل محذب احاطه شده، که بر فراز آن حاشیه بلندی ساخته شده است. محراب شامل تزیینات گچبری شده با سطوح مختلف برجسته است. در زیر نغول نعل اسبی محراب، آثار محراب گچبری شده سلجوقی دیده

ایوان ورودی چهلستون مسجد جامع ارومیه

صحن و متصل به شبستان گنبددار، چهلستونی قدیم با ستونهای سنگی نسبتاً قطور، طاق و گنبد آجری ساخته شده است که با دو ورودی به شبستان اصلی ارتباط دارد. در جلوی چهلستون قدیم، در یک ردیف نه حجره کم عمق که تا سال ۵۳ درب و پنجره داشتند، وجود دارد. این چهلستون ۴۷ متر و ۵۰ سانتیمتر طول و ۱۳ متر و ۳۰ سانتیمتر عرض دارد. سقف آن، دارای چند گنبد آجری کوچک است. ورودی شمالی چهلستون که از طرف صحن است، با ایوانی رفیع و دارای کاشیهای زیبای دوره قاجار، زینت داده شده است. داخل ایوان ورودی چهلستون، به وسیله مقرنسهای گچی بسیار زیبایی تزیین شده اند. در دو طرف ایوان، کتیبه های مختلفی مربوط به دوران زندیه و قاجاریه وجود دارد. کف فعلی چهلستون نسبت به کف حیاط، حدود ۱۳۶ سانتیمتر پایینتر است. بنای فعلی چهلستون به دوره ایلخانی یا صفویه منسوب می شود. اما شالوده اصلی آن با توجه به مدارک به دست آمده - مانند آثار دیوارهای قدیم که بقایای آنها در زیر دیوارهای جانبی هنگام تقویت پی از این قسمت از بنا مشاهده شد - مربوط به زمانی کهتر از دوره های یاد شده به نظر می رسد. با توجه به بقایای آثار معماری مکشوفه در سالهای قبل و نتایج مطالعات و بررسیهایی که تاکنون در چهلستون قدیم انجام شده است، در این قسمت از مسجد با سه دوره ساختمانی متفاوت به شرح ذیل روبه رو می شویم:

دوره اول: شامل بقایای آثار و نشانه هایی مربوط به بنای قدیم است، که ساختمان چهلستون فعلی بر روی شالوده آن ساخته شده است. آثار مذکور از نظر مصالح مصرفی و شیوه کار، مشابه قدیمترین قسمت مسجد، شبستان گنبددار، است.

دوره دوم: شامل بیشتر قسمتهای موجود ساختمان چهلستون است، که پابرجا باقیمانده و دوباره سازی در آن انجام نشده است؛ از جمله، دیوار ضلع جنوبی و دو ردیف از ستونهای سنگی چهلستون. این بخش از بنا، احیاناً در دوره ایلخانی یا صفویه ساخته شده است.

دوره سوم: دیوار ضلع شمالی و فرش انداز متصل به آن می باشد، که بدون رعایت شکل اولیه، دوباره سازی شده است و از نظر ارتفاع سنگکاری و عرض فرش انداز، با قسمت جنوبی تفاوتی دارد.

ب: مشخصات چهلستون

چهلستون، مستطیل شکل است، مساحتی بیش از ۶۰۰ متر مربع

کتیبه سنگی سمت راست ایوان ورودی چهلستون به تاریخ ۱۱۷۱ ه. ق

کتیبه گچبری سمت راست ایوان ورودی چهلستون

قسمت تحتانی محراب نفوذ کرده است. همین امر، موجب پوسیدگی بخش مذکور شده است؛ به طوری که حدود ۵۰ سال پیش از سوی استادکار گچبر اصفهانی، قسمت تحتانی محراب به شیوه ماهرانه ای با حفظ شکل اولیه تعمیر اساسی شد. ولی در هنگام کاشیکاری ازاره شبستان و به خاطر یکنواختی کار، گویا مجبور می شوند که گچبری بخش پایین محراب را تا حدود ۸۰ سانتیمتر بردارند و پس از حاشیه سازی محل بریدگی، مانند دیگر قسمتهای شبستان، زیر محراب را نیز با کاشیهای سبزرنگ ازاره سازی کنند. ولی در چند سال پیش به هنگام تعمیر و مرمت مسجد جامع به وسیله سازمان میراث فرهنگی کشور، کاشیهای ازاره محراب برداشته شد و قسمت از بین رفته محراب با حفظ شکل اولیه، به طرز بسیار عالی بازسازی گردید؛ به طوری که محراب شکل اولیه خود را بازیافت. همچنین، با احداث کانال رطوبت گیر در دو جبهه داخلی و خارجی، عامل مخرب رطوبت قطع شد. با توجه به اینکه طی صد هاسال که از عمر محراب می گذرد، لایه های دوده و چربی روی محراب قشر کدری به وجود آورده بود، بنابراین برای تمیز جلوه دادن محراب در زمانهای قدیم اقدام به ریختن لایه های رقیق دوغاب بر روی سطح کلی محراب می کردند. این عمل موجب پر شدن شبکه های ظریف و لانه زنبوریهای گچبری محراب می شد. در سالهای ۶۱ و ۶۰ به وسیله دفتر فنی سازمان حفاظت آثار باستانی، برای لایه برداری و پاک کردن محراب از دوده، چربی و رسوبات دوغاب مذکور، اقدام شد.

چهلستون قدیم مسجد جامع

الف: موقعیت و پیشینه

به طوری که از پلان مسجد جامع ملاحظه می شود، در ضلع جنوبی

که با جلوآوردن دیوار، عرض چهلستون کم شد. این تغییر در پلان با مقایسه عرض فرش اندازه‌ها، کاملاً مشهود است.

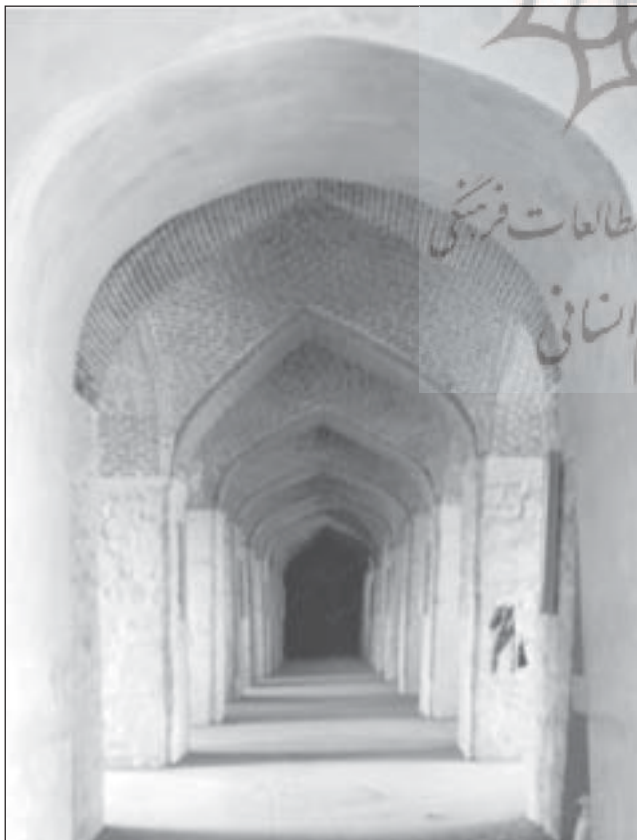
پیش از این، چهلستون دارای پوشش گچ بود، و طاقها و گنبد‌های سقف پوششی آن نیز با رنگ سبز، رنگ آمیزی شده بود. در قسمت تحتانی (ازاره بنا)، آثار کاشیکاری با کاشیهای ساده و هفت رنگ دیده می‌شدند. ولی با توجه به صدمات وارده به این قسمت از مسجد و رانش ستونهای سنگی آن، کاشیها و انلود گچی روی آجرها برداشته شد تا برای مرمت آنها اقدام شود. در حال حاضر، همه قسمت‌های سنگی فضای داخلی چهلستون بندکشی مجدد شده است، همچنین برای جلوگیری از سقوط ستونهای سنگی داخل آنها، تیر آهن کار گذاشته شده است تا از رانش بیشتر ستونها جلوگیری شود.

دارد. جهت قرارگیری آن، شرقی - غربی است، که از سه فرش انداز با دو ردیف ستون سنگی - که هر ردیف آن مرکب از نه ستون سنگی می باشد - و یک ردیف ستون نیم برجسته متصل به دیوار ضلع جنوبی که قرینه آنها در دیوار ضلع شمالی پیش از این وجود داشته، تشکیل شده است. ولی بر اثر ریزش و دوباره سازی دیوار مذکور، ستونهای نیم برجسته در دیوار ضلع شمالی وجود ندارند.

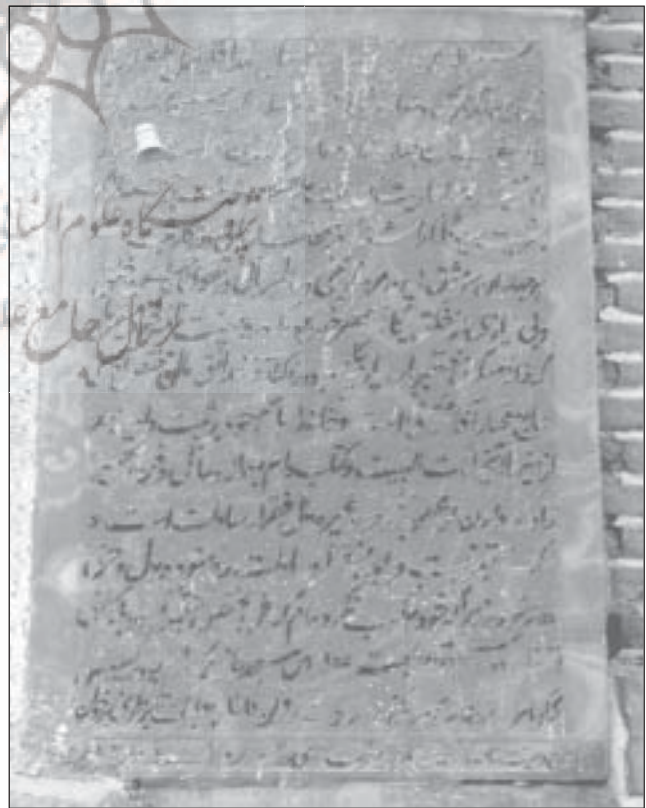
مصالح به کار رفته در ساختمان چهلستون، از دو جنس متفاوت انتخاب شده است. ستونهای سالن و دیوارهای جانبی آن به استثنای دیوار ضلع شمالی تا محل شروع پاکار قوسها، از سنگهای تراشیده خاکستری مشابه سنگهای به کار رفته در قسمت تحتانی شبستان گنبددار انتخاب شده است. طاق و گنبد پوششی و دیوار شمالی چهلستون از ارتفاع ۱ متر و ۴۰ سانتیمتر به بعد، با آجرهای چهار گوش به ابعاد ۲۳ در ۲۳ در ۵ سانتیمتر یا ۲۰ در ۲۲ در ۵ سانتیمتر ساخته شده اند. با وصف اینکه، دیوار بدنه شمالی چهلستون در حال حاضر از آجر ساخته شده است، ولی احتمالاً مصالح به کار رفته در دیوار شمالی مانند دیوارهای سه ضلع دیگر چهلستون، از سنگ تراش خورده بود، که بنا به عللی دیوار خراب شد و در هنگام بازسازی مجدد به جای اینکه از همین مصالح و شیوه قبلی استفاده شود، دیوار فروریخته را با آجر احیا کردند. موضوع دیگری که به هنگام بازسازی دیوار ضلع شمالی رعایت نشد، این است

منابع:

۱. حاتم، غلامعلی، معماری دوره سلجوقی ایران، تهران، ماجد، ۱۳۷۹
۲. کیانی، محمد یوسف، تزیینات وابسته به هنر معماری اسلامی، تهران، میراث فرهنگی، ۱۳۷۶
۳. گدار، آندره، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱
۴. همو، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۷
۵. ویلبر، دونالد، معماری ایلخانی ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵

نمای داخلی چهلستون مسجد جامع از سمت غرب

کتابیه سنگی و وقف نامه سیدحسین عرب باغی (ق ۱۴ هـ. ق) که در سمت چپ ایوان ورودی چهلستون نصب شده است.